

Светлана Томин
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

Допринос жена српској култури средњег века¹

Познато је да су у изграђивању српске средњовековне културе учествовале и жене. Образоване и способне, по правилу припаднице највиших друштвених кругова, старале су се о подизању и живописању цркава и манастира, преписивању књига и сликању икона. Поред ангажовања у политичком животу и предвођења дипломатских мисија, истакнуте чланице владарских породица бавиле су се различитим облицима стваралаштва. Запамћене су као изврсне везиље, сачувани примерци црквеноуметничког веза представљају врхунске споменике примењене уметности средњег века. Посебно место заузимају списатељице и владарке.

И поред показаног интересовања, обухватна студија о доприносу жена српској средњовековној култури још није написана. Овај преглед, посвећен осветљавању појединих аспеката њиховог рада, замишљен је као мали прилог у том правцу. Указује на делатности најзначајнијих жена онога времена: Јелене Анжујске, царице Јелене, кнегиње Милице, монахиње Јефимије, Јелене Балшић, Маре Бранковић и Ангелине Бранковић.

Због ограниченог простора поменуте су само најистакнутије жене српског средњег века, као и области у којима је њихово деловање било нарочито приметно. Из истог разлога сведена је и литература и бирани су новији радови, који садрже преглед претходних истраживања. За понеке сегменте (киторство, даривање, вез) излагање је максимално скраћено, а излаз је нађен у упућивању на литературу.

Кључне речи: српски средњи век, жене, владарке, списатељице, рукописи

Владавина

Прва у владарском низу била је краљица Јелена Анжујска, жена краља Уроша I и мајка краљева Драгутина и Милутина. Након Урошеве смрти, владала је преко тридесет година (од 1276. до 1308.) једном облашћу државе – Приморјем између Дубровника и Улциња, Требињем и Дукљом, као и крајевима око Плава и у долини Ибра. Један њен двор налазио се у Требињу, други у Брњацима, а трећи, највероватније, у Скадру². Располагала је и приходима од царина, које је издавала под закуп, обнављала разорене градове и уживала велику самосталност у вођењу спољне политике. У својој области сазивала је посебан сабор и имала је своју властелу и војску.³

После дугог периода владавине, краљица Јелена се замонашила, око 1280. године, у Скадру. Умрла је 1314. године, сахрањена је у својој задужбини, манастиру

¹ Овај рад настао је у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за образовање и науку Србије Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. (<http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors>).

² Милош Благојевић, „Српске владарке – китори Хиландара“, Хиландарски зборник, 11 (2004): 19.

³ Ibid, 20.

Градац на Ибру. Интересантно је да је ова образована жена, пореклом католикиња, добила светитељски култ од Српске православне цркве.

Царица Јелена, жена цара Душана, била је присутна на свим знатнијим државним саборима. Забележен је њен говор приликом разматрања савеза између Душана и цара Јована Кантакузина⁴, из којег је јасно да је не само добро познавала политичке прилике, него и да је учествовала у државним пословима. Према подробном опису самог Кантакузина, на владарев став тада је одлучно утицала управо Јелена, као и савет од двадесет четири најугледнија великаша.⁵ Након Душанове смрти 1355. године преузела је власт у Серској области. Забележено је да је у Серу, према византијским узорима, увела установе сената и васељенских судија, њено присуство било је приметно и у изграђивању локалне управе.⁶

Јеленина улога у политичком животу није била прекинута њеним монашењем. Једна важна иницијатива везана је за њено име – реч је о измирењу Српске цркве и Васељенске патријаршије. У Сер је, наиме, дошао цариградски патријарх Калист, управо због преговора о успостављању канонског јединства. Патријарховом изненадном смрћу ови преговори су прекинути, а до измирења је дошло у доба кнеза Лазара. У априлу 1357. године Јелена је присуствовала државном сабору у Скопљу на којем је млади цар Урош добио подршку⁷. Под монашким именом Јелисавета умрла је 1374. године.

Облик владавине, у којем после смрти владара или обласног господара врховна власт прелази на његову жену и синове, изгледа се у српским земљама усталио током друге половине четрнаестог века: „За време Уроша, његова мајка, царица Јелена, владала је у серској области једну деценију, док је, уместо својих младих синова, удовица кнеза Војислава око пет година господарила Војислављевим земљама. После погибије краља Вукашина, одређен део у врховној власти припао је краљици Јелени, а свакако и Вукашиновим синовима – Марку, Андрејашу и Дмитру. Мајка деспота Јована Драгаша и господина Константина такође је делила власт са синовима, али нико није толико дуго и тако непосредно делио власт са својим синовима као што су то чиниле кнегиња Милица и њена ћерка Мара, жена Вука Бранковића.“⁸

Кнегиња Милица је, након Лазареве смрти, преузела управљање земљом, у изузетно тешким околностима. Водила је државне послове, са својим сарадницима. И након Стефановог пунолетства, 1393. године, учествовала је у врховној власти као монахиња Јевгенија – доносила је одлуке о спорним захтевима хиландарских монаха, ишла на политичке преговоре с Бајазитом и његовим наследником Сулејманом, сређивала односе с Дубровчанима и рачуне са закупцима царина.⁹ Заправо је задржала велики удео у власти до пред крај живота 1405. године.

Мисли се да је Милица, заједно са црквеним круговима, организовала стварање култа кнезу Лазару и дала идејни основ за његово објашњење.¹⁰ Да би очувала државу и

⁴ Никола Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку* (Београд: Српска краљевска академија, 1940), 287–289.

⁵ *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI (Београд: Византолошки институт САНУ, 1986), 394-397. Сматра се да су жене владара учествовале у раду државних сабора, поред чланова династије и представника цркве: Никола Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 200.

⁶ Раде Михаљчић, „*Два царства*“, у *Историја српског народа*. Прва књига. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), уредник Сима Ћирковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1994²), 577.

⁷ *Ibid*, 569.

⁸ Милош Благојевић, „*Врховна власт и државна управа*“, у *Историја српског народа*. Друга књига. Доба борби за очување и обнову државе (1371-1537), уредник Јованка Калић (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 110.

⁹ *Ibid*, 110.

¹⁰ Радмила Маринковић, „Именом и делом Милица. Размишљања о кнегињи Милицы“, Јефимија, 11 (2001): 16, 18. И Ненад Љубинковић мисли да је стварање култа кнезу Лазару био део Миличине

обезбедила положај својих малолетних синова, Милица је донела одлуку да се „већ постојећа свест о Лазаревом војничком подвигу оформи као светачки култ [...] Неколицини анонимних монаха из Раванице приписује се више култних текстова, везаних у првом реду за пренос моштију. Али сви они крећу се у истом оквиру, са истим идејним и поетским решењима, те очевидно потичу од истог мисаоног и емотивног предлошка. Непосредно после битке у Србији само је кнегиња Милица могла имати дужност и смелост да понуди такав предлошак.“¹¹

У не мање тешким и сложеним околностима владала је Миличина кћер, Јелена Балшић. Након смрти свог мужа, зетског господара Ђурђа Страцимировића Балшића 1403, преузела је управљање земљом. Желела да ослободи Зету од млетачке власти и врати градове Скадар и Дриваст, које је Венецији уступио њен муж. Због тога је започела рат с Венецијом, који је трајао скоро пет година (1405–1409). За предају Јелене и њеног сина Балше Венецијанци су обећали велику награду од две хиљаде дуката. У таквој, веома деликатној ситуацији, Јелена је отишла на преговоре с дуждем. Није желела да излаже свог сина опасности, тако да је отишла сама, иако су они тражили Балшу. Штитећи свог сина, поступила је исто као и кнегиња Милица – монахиња Јевгенија, која је, десетак година раније, отишла код султана Бајазита да оправда свог сина, Стефана Лазаревића, осумњиченог за неверство.¹² У преговорима је Јелена наступила „с прибраношћу и енергичношћу која задивљује. За све што је против Млетака рађено – крива је она, само и једино она, а не њен син! То је рекла дужду и тражила да са сином може часно да живи.“¹³ Према мировном уговору који је склопила, свака страна задржава оно што је имала пре Јелениног одласка у Венецију.¹⁴ По други пут Јелена се удала 1411. за Сандаља Хранића, једног од од најмоћнијих великаша босанске државе прве половине петнаестог века. Сандаљ и Јелена посећивали су Дубровник, где је Сандаљ имао палату, дочек поводом њиховог доласка 1426. године описан је као један од најсвечанијих које је Дубровник приредио. На основу потврда Дубровчана да су примили на чување Сандаљево и Јеленино посуђе, накит и новац, може се закључити да су били богати. Забележено је да се Јелена бавила и пословним трансакцијама – имала је свог личног новца, који је улагала у Дубровнику и Котору.¹⁵

Још једна кћер кнегиње Милице била је присутна у политичком животу. Реч је о Мари, удатој за Вука Бранковића. Мара је имала посредничку мисију у Зети 1407. године, у вези са сукобима Јелене Балшић и Венеције. Поред разних угледних личности, помиње се и Марино јемство да ће уговор бити поштован.¹⁶ Посредовала је у измирењу свог сина Ђурђа Бранковића са Стефаном Лазаревићем: „Раније (се) беше обратио (Ђурађ) својој матери да се измири са (деспотом) Стефаном и да утврде да

стратегије: „Косовска битка у своме времену и у виђењу потомака или логика развоја епских легенди о Косовскоме боју“, Расковник XV, број 55–56 (1989): 132–133.

¹¹ Радмила Маринковић, „Именом и делом Милица. Размишљања о кнегињи Милице“, 19.

¹² Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, приредила Гордана Јовановић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1989), 86. О заступању мужева и синова у деликатним дипломатским мисијама: Светлана Томин, „Један вид женске стратегије. Четири примера из српске књижевности средњег века“, у *Књигољубиве жене српског средњег века* (Нови Сад: Академска књига, 2007), 130–147.

¹³ Миодраг Ал. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара. Историјска студија* (Београд: Пешић и синови, 1996), 82. Видети: *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, skupio Sime Ljubić, knjiga V, od godine 1403 do 1409 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1875), 215.

¹⁴ Текст уговора и превод: Викентије Васиљевич Макушев, „Прилози к српској историји XIV. и XV. века“, Гласник СУД, XXXII (1871): 177–181.

¹⁵ Ђуро Тошић, „Сандаљева удовица Јелена Хранић“, Зборник радова Византолошког института, XLI (2004): 423–440.

¹⁶ Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба* (Београд: Српска књижевна задруга, 1994), 57.

живе како приличи благочастивима. А деспот га прими као отац сина многожељеног.¹⁷ Док је Ђурађ ратовао, Мара је водила државне послове. То је приметно све до 1414, када у званичним документима почиње да се јавља Ђурђева жена Јерина Кантакузин.¹⁸

Дипломатија

Поред смиривања породичних сукоба, треба истаћи важну улогу појединих жена у међудржавним преговорима. Највише се на овом плану истакла царица Мара Бранковић. Кћер деспота Ђурђа, имала је око шеснаест година када су је, 1435. године, удали за турског султана Мурата II. Представљала је гарант Ђурђевој лојалности и залог опстанка Деспотовине. Временом, почела је да ужива поштовање како султана, тако и његовог сина Мехмеда Освајача, у чијем васпитању је учествовала. Сведочанство о њеном угледу јесте податак да је поседовала имовину, као и да је на свом двору у Жежеву издавала повеље и примала страна посланства. Када је реч о дипломатским мисијама, зна се да је посредовала током мировних преговора између Турске и Угарске, 1444. године, којим је дошло до обнове Деспотовине њеног оца. Посредовала је и у склапању мира с Венецијом 1470, а њена дипломатска улога дошла је до изражаја у турско-дубровачким преговорима и током турско-млетачког рата 1463–1479. године.

На Марин утицај у турском политичком животу указује чињеница да је у два наврата издејствовала да њени земљаци буду постављени на цариградски патријаршијски трон. Откупљивала је, помагала и штитила калуђере, цркве и манастире. Успешно је заступала интересе Хиландара у важним имовинским споровима на Порти. Може се, заправо, рећи да је Мара пуне три деценије изблиза пратила живот Свете Горе и помагала њене манастире.¹⁹ Пред турским властима иступала је као заштитница хришћана на Балкану.²⁰ Умрла је у Жежеву, 1487. године.

Књижевност

Када је реч о женском присуству у српској књижевности средњег века, у првом плану јесте, свакако, монахиња Јефимија. Сачувана су три њена дела високе уметничке вредности. Још једно дело, плаштаница из манастира Путна у Румунији, основано јој се приписује²¹. Важно је напоменути да су сви Јефимијини радови сачувани у материјалу, тако да представљају споменике не само књижевности, него и примењене уметности. Поред тога, замишљени су као дар манастирима. Занимљиво је да се Јефимија, осим на иконици, у њима потписала као даривалац и састављач. Једино плаштаница из Путне носи име Евпраксије, што је било њено великосхимничко име. Јефимијина дела показују не само завидан ниво књижевне културе, владање одређеним жанровима и стилску изнијансираност, већ и изражајност и емотивност, нарочито присутну у *Похвали кнезу Лазару*.²²

Први њен текст јесте *Туга за младенцем Угљешом*, настао између 1368. и 1371. године. Урезан је у сребру, у двострукој иконици, коју је Јефимија приложила Хиландару. Састављање овог кратког текста, прожетог подједнако и дубоким болом и нежним осећањем везано је за прерану смрт њеног сина јединца²³:

¹⁷ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, 112.

¹⁸ Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 64.

¹⁹ Гојко Суботић, „Манастир Светог Павла“, у *Казивања о Светој Гори* (Београд: Просвета, 1995), 132.

²⁰ Франц Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба* (Нови Сад: Матица српска, 1968), 91.

²¹ Преглед литературе и различитих мишљења о приложници ове плаштанице: Светлана Томин и Наташа Половина, „Плаштаница из манастира Путна. Питање ауторства“, у *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности*, уредница Горана Раичевић, Нови Сад, 2013 (у штампи).

²² Љиљана Јухас-Георгиевска, „Књижевно дело монахиње Јефимије“, *Јефимија*, 11 (2001): 59.

²³ Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку* (Београд: Просвета, 1975), 307.

„Мале иконе, но велики дар, које имају пресветли лик Владичин и пречисте Богоматера, што их велики и свети муж дарова младом младенцу Угљешу Деспотовићу, којег неоскрвњено млађахног преставише у вечне обитељи, а тело се предаде гробу, који створише праоци због грехова.

Удостоји, Владико Христе, и ти, пречиста Богомати, мене јадну да свагда бригујем о одласку душе моје, што угледах на родитељима ми и на рођеном од мене младенцу, за ким жалост непрестано гори у срцу моме, природом матерњом побеђивана.“²⁴

Јефимијина молитва није конвенционална ни апстрактна, него је лична и конкретна. Млада мати се исповеда да, поред све своје вере, не може да не жали за дететом, и признаје да је од ње јача жалост за умрлим.²⁵ Ово је први пример да једна жена отворено и директно говори о материнском осећању и о своме детету.²⁶

Друго Јефимијино дело, *Мољење Господу Исусу Христу* извезено је на завеси за царске двери, коју је она даровала саборној цркви манастира Хиландара. На завеси су извезени ликови Исуса Христа, Јована Златоустог и Василија Великог, у дну је извезен текст њеног *Мољења*.²⁷

Јефимијина *Похвала кнезу Лазару* из 1402. године извезена је позлаћеном жицом на црвеној свили, која је намењена да буде покров за ковчег са моштима светог кнеза у Раваници. Данас се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду. У *Похвали* се Јефимија обраћа кнезу Лазару као светитељу и моли га да посредује код светих ратника за народ и синове, за угрожену земљу. На крају, Јефимија говори о себи и моли кнеза за душевни мир.²⁸ „Спој личне и опште трагедије, у савршеном складу уздржаног израза и композиције, уздиже ово Јефимијино дело у ред најлепших текстова српске књижевности.“²⁹

Запажено је да су Јефимијини текстови по унутрашњем тону, заправо, молитве, у облику директног обраћања божанској или светитељској личности, што је црта која им даје тон срдачности и интимности. Они садрже не апстрактна осећања и морална размишљања, него тугу и бол, личну патњу, страховања за себе и ближње. Прва наша књижевница, дакле, писала је не о нечем или неком, већ о себи, и чинила је то на изразито исповедан и непосредан начин.³⁰

Преписка

Обичај епистоларног духовног општења представљао је распрострањену друштвену праксу у средњем веку. Тако су се и поједине учене принцезе дописивале са својим духовницима, тражећи савет, утеху или поуку.³¹

Податак да се Јелена Анжујска дописивала с духовним оцима налази се у њеном *Житију*. Монаси су „носили списак њезиних грехова, и отуда су опет доносили писане

²⁴ Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, приредио Ђорђе Трифуновић (Крушевац: Багдала, 1983), 37. Видети: Јелена Н. Пилиповић „Језик наговештаја. Интертекстуално читање Туге за младенцем Угљешом“ *Књиженство*, 2 (2012). <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php> (преузето 24. 7. 2013).

²⁵ Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 307.

²⁶ *Ibid*, 307.

²⁷ Текст *Мољења* и превод: Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, 42–43. Утврђено је да се Јефимија у овом *Мољењу* надахнула речима византијских писаца Симеона Новог Богослова и Симеона Метафраста из молитве пред причешће, стр. 19.

²⁸ *Ibid*, 49–52.

²⁹ Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности* (Београд: Српска књижевна задруга), 197.

³⁰ Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 311.

³¹ Светлана Томин, „Епистоларна књижевност и жене у српској средњовековној култури“, у *Књигољубиве жене српског средњег века*, 75–90.

заповести, које су на корист њезине душе. И њима даваше изабране дарове и писма слатких и смиренних речи својих.³² Ова Јеленина писма, нажалост, нису сачувана.

Сачувала су се, на срећу, писма једне друге Јелене, Јелене Балшић, која је упутила свом духовнику Никону Јерусалимцу. Она су сабрана у рукописни зборник исписан Никоновом руком 1441/42. године, назван *Горички зборник* по Јелениној задужбини, манастиру Горица на Скадарском језеру.³³

Од три Јеленине посланице, у целини је сачувана само једна, у *Горичком зборнику* насловљена *Отписаницје богољубно*. У овом писму Јелена пита Никона о начинима устројства монашког живота и са пуно емоција говори о темама које је закупају, показујући тиме добро познавање религиозне литературе. На основу сачуваних Никонових одговора, могућно је реконструисати и друга Јеленина питања и на тај начин пратити њена интересовања. Тако видимо да је Јелена од Никона тражила не само духовне савете, него и обавештења из различитих области, на пример космолошких и метролошких. У највећој мери, ипак, реч је о монашким и религиозним темама. Јелену је занимало зашто се клањамо иконама и крсту, који су „дело руку људских“, на шта се надовезао Никонов трактат о поштовању светих који су насликани на иконама.³⁴ На њену молбу, у *Зборник* је унет скитски (пустињачки) типик, који представља један од четири таква типика сачувана међу Јужним Словенима.³⁵ Састав *Зборника* нама данас омогућује увид у висок степен образовања, ученост и уопште културну климу једног времена.³⁶

Од Миличине преписке са суседима сачувано је делимично само оно што се у Дубровачком архиву налази од њене кореспонденције са Дубровачком републиком. У преписима дубровачких српских канцелара, највише од руке Руска Христофоровића, сачувано је осам њених писама.³⁷

Мара Бранковић упутила је пет писама кнезу и властели Дубровника³⁸, у периоду између 1470. и 1479. године. Зна се да је Мара на свом двору имала посебну канцеларију, да је примала амбасаде и водила преписку са страним државама.

Њена сестра, Катарина Кантакузин, писала је горичком грофу Леонарду, као и њихова рођака, Ангелина Бранковић.³⁹ Ангелина је писала и московском кнезу Василију 1509. године и затражила помоћ, како би саградила цркву, у коју је

³² Данило Други, „Живот краљице Јелене“, у *Животи краљева и архиепископа српских. Службе, приредили Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић* (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988), 85. У *Житију* је Данило навео одломак из једног Јелениног писма, стр. 86. Зна се, иначе, и то да је Јелена писала Дубровчанима, обећавајући да ће их на време известити, уколико краљ Урош буде пошао с војском на овај град: Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1 (Београд-Ср. Карловци: Српска краљевска академија, 1929), 28–29. Видети: Мирослав Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, (Београд: Православни богословски факултет, 2010).

³³ Постојање овог рукописа обелодањено је 1911. године: Светозар Томић, „Хилендарска завеса деспотице Еуфимије“, *Нова искра* X, бр. 5 (1911): 147–148. Данас се чува у Архиву САНУ, под бројем 446.

³⁴ Момчило Спремић, „Државне прилике у Зети у доба Никона Јерусалимца“, у *Никон Јерусалимац. Вријеме-личност-дјело*, приредио Јеромонах Јован (Ћулибрк) (Цетиње: Светигора, 2004), 92–93.

³⁵ Јован Ћулибрк, „Улога духовног очинства у васпитању по Никону Јерусалимцу“: 28. <http://www.rastko.rs/cms/files/books/46c44fed2d555.pdf>. (преузето 22. 7. 2013).

³⁶ Бошко Бојовић, „Житије Светога Симеона Мироточивога од Никона Јерусалимца“, *Богословље*, 1, (1987): 44.

³⁷ Радмила Маринковић, „Именом и делом Милица. Размишљања о кнегињи Милици“, 33. Видети: Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књига I/1, 179–198.

³⁸ Литература о Мариним писмима: Светлана Томин, „Дарица Мара Бранковић“ у *Књигољубиве жене српског средњег века*, 121.

³⁹ Franc Miklošić, „Marija kći Angelinina i Konstantin Arijanit“, *Rad JAZU*, XII (1870): 8.

намеравала да положи мошти свог сина Јована и мужа Стефана.⁴⁰ „Смерна монахиња Ангелина бивша деспотица“ још једном је писала великом кнезу, да би га замолила да узме у заштиту запустели руски светогорски манастир Свети Пантелејмон.⁴¹

Када је реч о пословним писмима, она се највише односе на продају имовине и различите службене обавезе. Признанице о трговини, дуговањима, обавезама цариника указују на чињеницу да су жене самостално водиле различите послове, као и да су располагале иметком. Ипак, понеки сегменти оваквих писама нису лишени података из приватног живота, као и емотивног тона.

Библиотеке

О наручивању преписивања и превођења рукописа постоје многобројна сведочанства, која представљају доказ о образовању жена.⁴² Реч је, наравно, о припадницама највиших друштвених кругова, којима је било доступно школовање, путовање и комуникација са ученим црквеним људима.

О постојању дворске библиотеке у Србији тринаестог века сведочи податак да је краљица Белослава, жена свргнутог краља Владислава, са својим сином, жупаном Десом, пренела у ковчезима на чување у Дубровник своје благо – двадесет икона у сребрном окуву, тридесет рукописних књига, четири јеванђеља са златним и сребрним рељефима на корицама, огледала, свилену тканину на којој је златним концем извезена фигура Исуса Христа са ученицима и прозорске завесе извезене свилом.⁴³

За краљицу Јелену Анжујску писац њеног *Житија*, архиепископ Данило II написао је да је познавала све књиге и да је била „готова да одговори свакоме ко је пита.“⁴⁴ У истом *Житију* читамо да је Јелена дала „књиге божаставне у дому своје састављати и изредно писати.“⁴⁵

У време свог боравка на Светој Гори, 1347/48. године царица Јелена наручила је да јој се преведе *Тумачење светог Јеванђеља* Теофилакта Охридског. Старац Јоаникије, преводилац овог дела, у запису је оставио сведочанство о Јелениној великој љубави према светим књигама.⁴⁶

Из тестаментa Јелене Балшић види се да је ова умна и образована жена поседовала библиотеку. У овом документу из 1442. године, нажалост, није наведено које књиге су ту библиотеку сачињавеле.⁴⁷ Да је Јелена волела раскошно украшене рукописе, види се из њене поруџбине да јој которски златар Андрија изради корице с ликом Спаситеља 1441. године. Овај посао наручио је Јеленин канцелар Доберко, који је донео сребро за корице и, као узор, другу књигу.⁴⁸

⁴⁰ Стеван М. Димитријевић, „Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку“, Споменик СКА XXXIX, други разред, 35, (1903): 18.

⁴¹ Ibid, 18.

⁴² О рукописима чије су преписивање наручивале жене: С. Томин, „Књигољубиве жене српског средњег века“, у *Књигољубиве жене српског средњег века*, 47–74.

⁴³ Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 27.

⁴⁴ Данило Други, „Живот краљице Јелене“ 83.

⁴⁵ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, на свијет издао Ђ. Даничић, (Загреб: у Светозара Галца, 1866), 68.

⁴⁶ Текст Јоаникијевог записа: М. Вукићевић, „Царица Јелена“, Венац III, св. 1 (1911): 93–94; Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књига III, (Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1984), 40 (фотописко издање).

⁴⁷ Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 394–397.

⁴⁸ Војислав Ђурић, „Умјетност“ у *Историја Црне Горе*, књига друга, том други. Од краја XII до краја XV вијека. Црна Гора у доба обласних господара, (Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970), 486. Уговор о изради корица био је судски оверен, али је касније поништен, није познато због чега: С. Милошевић, „Духовна делатност и задужбинарство Јелене Балшић“, *Весник LVI*, број 37 (2010): 32.

Неки од рукописа који се данас налазе у Музеју Српске православне цркве и у Патријаршијској библиотеци у Београду, имају ознаку да су припадали Ангелини Бранковић. То су само остаци некадашње богате породичне библиотеке, страдале у бројним ратовима, немирима и сеобама. У понеким рукописима могућно је пратити смењивање власника – након имена деспота Ђурђа, забележено је име Ангелининог супруга Стефана, затим Ангелинино, па њиховог сина владике Максима. У *Тумачењу Матејевог јеванђеља Јована Златоустог* из 1450/60. постоји запис: Сија књига деспотице Ангелине монахиње, слично је у *Лествици Јована Синаита* из 1434, *Апостолу с тумачењем* из 1445/55. и *Шестодневу Јована Златоустог* из 1451. године.

Различити доприноси култури (школа за девојке, ктиторство, даривање, црквеноуметнички вез, пренос моштију)

Посебан вид доприноса култури представља организовање школе за девојке у доба краљице Јелене. Иако је сасвим јасно да су поједине жене из владарских кругова стицале образовање, о његовој природи и обиму не знамо довољно. Индиректну светлост на познавање ове теме учачамо у помену равноправног образовање деце оба пола на двору Немање и Ане: „Родише им се синови и кћери, које просветлише божаственим крштењем, и научивши их светим књигама и врлинама веселаху се у Господу.“⁴⁹

У недовољном броју података о образовању женске деце, медијевалисти су често наводили речи архиепископа Данила II из *Житија Јелене Анжујске* да је краљица на свом двору у Брњацима основала школу за девојке: „Заповеди у целој својој области сабирати кћери сиротих родитеља, и њих хранећи у своме дому, обучаваше сваком добром реду и ручном раду, који приличи за женски пол. А када су одрасле, удаваше их за мужеве да иду у своје куће, обдарујући их сваким богатством, а на место њих узимала је друге девојке као и прве.“⁵⁰ Тумачења врсте знања које је ова школа пружала, међутим, различита су. С једне стране, овај навод из *Житија* узиман је као доказ о постојању школе за девојке, односно школе и сиротишта, а са друге мислило се да није реч о обучавању писмености, него пословима важним за позив домаћице, или, једноставно, о „васпитању“ девојака, односно о врсти „домаћичке школе“ у којој се не помиње учење читања и писања. Постоји и мишљење да је краљица Јелена, као врло образована жена, у својој школи организовала учење девојака и писмености и ручном раду. За боље познавање ове теме никако не треба занемарити један податак, који архиепископ Данило II наводи нешто раније у *Житију*, према којем су се, такође на двору краљице Јелене, састављале „књиге божаставне“, израђивало скупоцено црквено посуђе и одежде за јереје. У светлости сазнања о Јеленином наручивању рукописа и икона, великој ктиторској активности и дугогодишњем владању једном облашћу земље, што несумњиво говори о њеним способностима, али и култури, свакако би ова два податка требало довести у везу.

Када је реч о школама, треба поменути мишљење да је, под окриљем царице Маре Бранковић, деловала преписивачка и сликарска школа. Уочена је хронолошка, територијална и стилска компактност сликарства које је цветало у њено доба и то управо у области где је она имала, међу хришћанима, највише утицаја.⁵¹

⁴⁹ Теодосије, *Житије Светога Саве*, приредио Димитрије Богдановић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988), 102.

⁵⁰ Данило II, „*Живот краљице Јелене*“, у *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Лазар Мирковић, (Београд: Српска књижевна задруга, 1935), 54.

⁵¹ Светозар Радојчић, „Сликарска школа из II половине XV века“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, 1 (1965): 74.

Ктиторке

Списак женских ктиторских дела заиста је огроман. Поред познатих задужбина – манастира Градца, Љубостиње, Матејче, Крке, Горице, ту су и многобројни манастири које су подизале чланице владарских породица, али и имућније властелинке и монахиње.⁵² Оне су, исто тако, веома често учествовале у помагању њихове обнове и живописања.

Даривање

Као и у случају ктиторства, из кратког прегледа дарова које су прилагале жене, фрагментарног и само у назнакама, могућно је закључити о женској заступљености у српској култури средњег века.

Јелена Анжујска имала је „духовне оце у светом граду Јерусалиму, на Синају и Раиту и у Светој Гори Атонској, јер тамо одоше многи њезини дарови, које не могу исказати, јер све имаће тамо источивши, до смрти непрестано шиљаше часне и достоверне и великоимените монахе своје.“⁵³ Сматра се једном од највећих добротворки светиња у Палестини и Синају.⁵⁴ Чувена је њена ватиканска икона апостола Петра и Павла,⁵⁵ као и икона Светог Николе, коју је послала у Бари.⁵⁶ За Јеленино име везан је украшен крст, са пет делића Часног Крста, који је поклонила Сопоћанима.⁵⁷

После смрти краља Милутина, Симонида је послала за његов гроб „кандило од скупоченог злата, и такође платна скупочена и златна имајући на себи дивну лепоту изгледа, којим ће покрити раку овога христољубивога.“⁵⁸

Јефимија је наручила велику двострану икону са фигурама Јована Богослова и Богородице Катафиги, која се сада чува у Народном музеју у Софији.⁵⁹

Султанија Оливера даровала је покров за мошти Стефана Првовенчаног, о чему сведочи натпис.⁶⁰

Царица Јелена Палеолог поклонила је драгоцену реликвију, крст од златних плочица светогорском манастиру Светог Дионисија. С предње стране крста налази се натпис на грчком језику: „Поклон Јелене, владарке Ромејаца, Палеологине, жене цара Мануила Палеолога, ћерке Драгаша, кнеза српског.“⁶¹

Комад Христовог крста, који се као реликвија чувао у Милешеви, дар је Маре Бранковић.⁶² Манастиру Свети Павле Мара је поклонила један појас, окићен бисером и

⁵² Светлана Томин, „Ктиторке српског средњег века. Прилог познавању“, у *Мужаствене жене српског средњег века* (Нови Сад: Академска књига, 2011), 98–146.

⁵³ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, 85.

⁵⁴ Душан Глумац, „Српске задужбине у Палестини“, *Гласник Српске православне патријаршије*, 10, 11 и 12, (1964): 244.

⁵⁵ Мирјана Татић-Ђурић, „Икона апостола Петра и Павла у Ватикану“, *Зограф*, 2 (1967): 14.

⁵⁶ Марко Јачов, „Сребрна капела Немањића у базилици Светог Николе у Барију“, *Православље XXVI*, број 598 (1992): 12.

⁵⁷ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I (Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1982), 19–20 (фототипско издање).

⁵⁸ Данило Други, „Живот краља Милутина“, у *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, 149.

⁵⁹ Гојко Суботић, „Икона василесе Јелене и основачи манастира Поганова“, *Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе*, XXV (1993): 25.

⁶⁰ Ангелина Василић, *Оријентални покров из Студеничке ризнице*, *Зборник Музеја примењене уметности*, 2 (1956): 50.

⁶¹ Владимир Мошин, „Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша“, *Уметнички преглед*, 5 (1938): 137.

⁶² Мирослав Пантић, „Дубровчанин Никола Бошковић и рашке старине“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 8 (1972): 256. Светињу је откупио од Турака Никола Бошковић, отац Руђера Бошковића, после његове смрти поклоњена је исусовачком манастиру у Дубровнику.

везен златом,⁶³ као и ремек-дело старог веза, велику плаштаницу са приказом Христа, извезену златним нитима.⁶⁴ У Рилском манастиру чува се изванредно вредан култни предмет, чудотворна икона-реликвијар. У центру иконе представљена је Богородица, а околи су распоређене мошти тридесет и два светитеља.⁶⁵ Марина сестра, Катарина Кантакузина, израдила је митру за београдског митрополита са натписом израђеним бисерним зрнима,⁶⁶ као и деспотица Екатарина Баћани, која извезла митру и поклонила је митрополиту Лонгину.⁶⁷

Барбара Франкопан, удовица деспота Вука Гругуревића Бранковића (Змај Огњени Вук), фрањевачком самостану на Трсату код Ријеке поклонила је реликвијар с ћириличким натписима.⁶⁸

Роксанда, унука деспота Јована Бранковића, приложила је 1567. године извезену плаштаницу Милешеви. Ова плаштаница, која је касније доспела у манастир Пакра, по вештини израде и уметничкој концепцији спада у најбоље примерке своје врсте.⁶⁹

Повеље

У оквиру свог старања за различите манастире, жене су им поклањале имања или годишње приходе. Сачуване су повеље које је издавала краљица Јелена, као и Миличине повеље Хиландару, Лаври Светог Атанасија, Светом Пантелејмону и пиргу Светог Василија. Милица је обнављала властелинство Дечана (1397) и овом манастиру издала повељу.⁷⁰ Њена кћер Мара са синовима даровала је Хиландар, посебно хиландарску болницу, а село Кузмино поклонила је Светом Павлу.⁷¹

Царица Мара Бранковић повељом је уступила села Жежево и Мравинце одредивши да три петине прихода припада Хиландару а две Светом Павлу, у истом односу завештала је своју укупну непокретну и покретну имовину (имања, стоку, злато, сребро, одећу и тканине).⁷² Двема даровницама састављеним на арапском језику, Светом Павлу је завештала метох манастира Есфигмена, који је купио, а кућу са припадајућим зградама и виноградом у Цариграду наменила је Ватопеду.⁷³

⁶³ Владимир Ћоровић, *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века* (Београд: Манастир Хиландар, 1985), 175.

⁶⁴ Гојко Суботић, „Манастир Светог Павла“ 135–136.

⁶⁵ Елка Бакалова, „Рилската чудотворна икона-реликвијар, Константинопол и Мара Бранкович“, у *Бугарска и Србија у кругу византијске цивилизације. Зборник реферата из бугарско-српског симпозијума 14–16 септембар 2003, Софија*, редколегија: Васил Гюзелев, Анисава Милтенова, Радослава Станкова (Софија: Академично издателство Марин Дринов-Институт за литература Бугарска академия на науките, 2005), 193.

⁶⁶ Чува се у Музеју Српске православне цркве у Београду.

⁶⁷ Добрила Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века* (Београд: Музеј примењене уметности, 1959), 60.

⁶⁸ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи, II* (Београд, САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1983), 477 (фототипско издање). Видети: Ђорђе Сп. Радојичић, „Реликвијар деспотице Барбаре“, *Зборник Народног музеја, IV*, посвећен Вељку Петровићу, (1964): 339–343.

⁶⁹ Душан Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији* (Београд: Српска Патријаршија, 1971), 222. Натпис са ове плаштанице: *Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah it.d u Hrvatskoj i Slavoniji*, sabrao Ivan Kukuljević Sakcinski (Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije, 1891), 170.

⁷⁰ Издања различитих повеља: *Monumenta Serbica. Spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii* edidit Franc Miklosich (Viennae: apud Gulielmum Braumüller, 1858); Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912); Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књига I/1-2. Дубровник и суседи његови (Београд-Ср. Карловци 1929, 1934).

⁷¹ Момчило Спремић, *Деспот Бурађ Бранковић и његово доба*, 55, 83.

⁷² Гојко Суботић, „Манастир Светог Павла“, 134.

⁷³ Phokion P. Kotzageorgis, „Two Vakfiyyes of Мара Бранковић“, *Хиландарски зборник*, 11 (2004): 308.

Деспотица, потом монахиња Ангелина Бранковић са синовима издала је две повеље Хиландару (1486.⁷⁴ и 1496.⁷⁵) и једну Светом Павлу (1495⁷⁶). Бранковићи су даровали још један светогорски манастир, реч је о Есфигмену. Њему су издали повељу Ангелина и њен син деспот Јован 1499. године.⁷⁷ Последњим прилогом члана српске владарске куће Хиландару сматра се онај деспотице Јелене, жене Јована Бранковића од 17. јуна 1503. године.⁷⁸

Вез

Специфичан допринос примењеној уметности средњег века представља црквено-уметнички вез, чијем су изванредном развоју доприносиле и жене. Израђивале су и богато украшавале покрове за мошти, фелоне, митре, плаштанице, завесе за царске двери и друге црквене предмете. Поред Јефимијиних дела, уз многобројне познате и непознате ауторке везова, треба поменути царицу Мару Бранковић. Она је за мошти Светог Луке извезла одежду од сиријских златних тканина,⁷⁹ а за мошти Светог Јована Рилског приложила је покров.⁸⁰

Ангелина Бранковић била је везиља црквених тканина. За мошти Светог Јована Милостивог у Пожуну (Братислави) приложила је један свој дар, данас, нажалост, изгубљен. Из литературе није јасно да ли је реч о одежди украшеној бисером и драгим камењем, фелону или покрову за мошти. Натпис на њему био је израђен бисером, као и на покрову за мошти Светог Симеона Богопримца у Задру. Овај задарски покров, који спада у висок домет везиљске уметности, сматра се Ангелининим радом.⁸¹

Пренос моштију

Међу делима побожне природе која су организовале жене, нарочито се истиче пренос моштију светитеља.

Краљица Јелена Анжујска организовала је пренос моштију архиепископа Јоаникија у Сопоћане: „Овој узије богоугодна мисао на срце о овом преосвећеном, да

⁷⁴ Катарина Митровић, „Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром. 1486, март 20, Купиник“, Стари српски архив, 5 (2006): 229–239.

⁷⁵ Капитон Невострујев, „Три хрисовуље у Хиландару“, Гласник СУД, књига VIII, свеска XXV старог реда (1869): 274–277. Превод: Радмила Маринковић, *Писах и потписах. Аутобиографске изјаве средњег века*, (Београд: Нолит, 1996), 230–231.

⁷⁶ Катарина Митровић, „Повеља деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Светог Павла, 1495, новембар 3, Купиник“, Стари српски архив, 6 (2007): 209–217.

⁷⁷ Franc Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, 542–543; Превод: Радмила Маринковић, *Писах и потписах. Аутобиографске изјаве средњег века*, 233–234.

⁷⁸ Катарина Митровић, „Повеља деспотице Јелене Јакшић манастиру Хиландару 1503, јуни 11, Будим“, Стари српски архив, 7, (2008): 195–203. Три године након кћерке, Јеленина мајка Милица Јакшић даровала је Хиландар: Момчило Спремић, „Деспотица Јелена Бранковић-Бериславић“, Глас САНУ, Одељење историјских наука, 16 (2012), 129–130.

⁷⁹ Ђ. Sp. Radojčić, „Zla kob carice Mare“, *Glasnik saveza trezvene mladeži*, 8 (1927): 117.

⁸⁰ Владислав Граматик, „Рилска повест“, у *Стиси Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика* приредила Јасмина Грковић-Мејдор (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1993), 111. О везиљској уметности: Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, (Београд: б. и. 1940), Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Д. Стојановић, „Вез“, у *Историја примењене уметности код Срба*. I том. Средњовековна Србија, уредник Марија Бајаловић Хаџи-Пешић (Београд: Музеј примењених уметности, 1977), 317–343, С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 1995).

⁸¹ Светлана Томин, „Покров за мошти светог Симеона Богопримца – питање дародавца“, у *Српска књижевност у доба деспотовине*, уредник Мирослав Пантић (Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 1998), 261–271.

заповеди да се његове мошти пренесу из те далеке стране, сећајући се јединосвојствене љубави његове праве вере према себи.“⁸²

О преносу моштију Свете Петке, за који су заслужне две монахиње – Јевгенија и Јефимија, оставио је сведочанство Григорије Цамблак. У свом *Слову о преносу моштију свете Петке из Трнова у Видин и Србију* он помиње мудрост и снагу ума као врлине које су их красиле. Посебно говори о њиховој молби султану Бајазиту да им дозволи пренос моштију ове светитељке.⁸³

Свакако да је, захваљујући Мари Бранковић, њен отац Ђурађ успео да купи од Турака мошти апостола и јеванђелисте Луке, за тада огромну своту од тредесет хиљада дуката. Присуство светитеља требало је да обезбеди натприродну заштиту његовој угроженој престоници, Смедереву. Пренос Светог Луке извршен је 1453. године, а свечаностима организованим тим поводом присуствовала је цела владарска породица. Мара је издејствовала пренос моштију Светог Јована Рилског из Трнова у Рилу 1469. године. На њен захтев, султан је издао заповест о преносу светитеља.⁸⁴

Ангелина Бранковић учествовала је у преносу моштију својих ближњих – донела се са собом у Срем 1486. године мошти свог супруга Стефана, који је умро у Италији. Касније је носила његове мошти, као и мошти свог сина Јована Бранковића у Влашку, потом поново у Срем, где их је положила у новоподигнути манастир Крушедол. Тамо су доживеле трагичну судбину – спалили су их Турци, 1716. године.

Литература

Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, на свијет издао Ђ. Даничић, (Загреб: у Светозара Галца, 1866).

Бабингер, Франц, *Мехмед Освајач и његово доба* (Нови Сад: Матица српска, 1968).

Бакалова, Елка „Рилската чудотворна икона-реликвијарий, Константинопол и Мара Бранкович“, у *Бугарска и Србија у кругу византијске цивилизације. Зборник реферата из бугарско-српског симпозијума 14–16 септембар 2003, Софија*, редколегија: Васил Гюзелев, Анисава Милтенова, Радослава Станкова (Софија: Академично издаваштво Марин Дринов-Институт за литература Българска академия на науките, 2005), 193–228.

Благојевић, Милош „Врховна власт и државна управа“, у *Историја српског народа*. Друга књига. Доба борби за очување и обнову државе (1371-1537), уредник Јованка Калић (Београд: Српска књижевна задруга, 1982).

Благојевић, Милош „Српске владарке – ктитори Хиландара“, *Хиландарски зборник* 11 (2004): 7–26.

Богдановић, Димитрије, *Историја старе српске књижевности* (Београд: Српска књижевна задруга, 1980).

Бошко Бојовић, „Житије Светога Симеона Мироточивог од Никона Јерусалимца“, *Богословље* 1, (1987), 37–46.

Василић, Ангелина, *Оријентални покров из Студеничке ризнице*, *Зборник Музеја примењене уметности*, 2 (1956), 45–59.

Византијски извори за историју народа Југославије, том VI (Београд: Византолошки институт САНУ, 1986).

⁸² Данило Други, „Живот архиепископа Јоаникија“, у *Животи краљева и архиепископа српских*. Службе, 191.

⁸³ Григорије Цамблак, „Слово о преносу моштију свете Петке из Трнова у Видин и Србију“, у *Књижевни рад у Србији*, приредио Дамњан Петровић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1989), 120.

⁸⁴ Владислав Граматик, „Рилска повест“, 106–107.

Владислав Граматик, „Рилска повест“, у *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика* приредила Јасмина Грковић-Мејдор (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1993).

Вукићевић, М. „Царица Јелена“, Венац III, св. 1 (1911), 93–94.

Глумац, Душан „Српске задужбине у Палестини“, Гласник Српске православне патријаршије 10, 11 и 12, (1964), 239–255.

Данило Други, „Живот краља Милутина“, у *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, приредили Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988).

Григорије Цамблук, „Слово о преносу моштију свете Петке из Трнова у Видин и Србију“, у *Књижевни рад у Србији*, приредио Дамњан Петровић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1989).

Данило Други, „Живот архиепископа Јоаникија“, у *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, приредили Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988).

Данило Други, „Живот краља Милутина“, у *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, приредили Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988).

Данило II, „Живот краљице Јелене“, у *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Лазар Мирковић, (Београд: Српска књижевна задруга, 1935).

Данило Други, „Живот краљице Јелене“, у *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, приредили Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988).

Димитријевић, М. Стеван „Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку“, Споменик СКА XXXIX, други разред 35 (1903), 16–42.

Ђурић, Војислав „Умјетност“ у *Историја Црне Горе*, књига друга, том други. Од краја XII до краја XV вијека. Црна Гора у доба обласних господара, (Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970).

Јачов, Марко „Сребрна капела Немањића у базилици Светог Николе у Барију“, Православље XXVI, број 598 (1992), 12.

Јухас-Георгиевска, Љиљана „Књижевно дело монахиње Јефимије“, Јефимија 11 (2001), 43–75.

Кашанин, Милан, *Српска књижевност у средњем веку* (Београд: Просвета, 1975).

Кашаћ, Душан, *Српски манастири у Хрватској и Славонији* (Београд: Српска Патријаршија, 1971).

Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, приредила Гордана Јовановић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1989).

Kotzageorgis, Phokion P. „Two Vakfiyyes of Мара Бранковић“, Хиландарски зборник 11 (2004), 307–323.

Listine o odnošajih izmedju Južnoga Slavenstva i Mletačke republike, skupio Sime Ljubić, knjiga V, od godine 1403 do 1409 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1875).

Љубинковић Ненад, „Косовска битка у своме времену и у виђењу потомака или логика развоја епских легенди о Косовскоме боју“, Расковник XV, број 55–56 (1989), 127–164.

Макушев, Викентије Васиљевич, „Прилози к српској историји XIV. и XV. века“, Гласник СУД XXXII (1871), 177–181.

Маринковић, Радмила, „Именом и делом Милица. Размишљања о кнегињи Милици“, Јефимија, 11 (2001), 11–41.

Маринковић, Радмила, *Писах и потписах. Аутобиографске изјаве средњег века* (Београд: Нолит, 1996).

Миклошић, Франс „Marija kći Angjelinina i Konstantin Arijanit“, Rad JAZU XII (1870), 1–9.

Милошевић, Силвана, „Духовна делатност и задужбинарство Јелене Балшић“, Весник LVI, број 37 (2010), 27–36.

Мирковић, Лазар, *Црквени уметнички вез* (Београд: б. и. 1940).

Митровић, Катарина, „Повеља деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Светог Павла, 1495, новембар 3, Купиник“, Стари српски архив, 6 (2007), 209–217.

Митровић, Катарина, „Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром. 1486, март 20, Купиник“, *Стари српски архив* 5 (2006), 229–239.

Митровић, Катарина, „Повеља деспотице Јелене Јакшић манастиру Хиландару 1503, јуни 11, Будим“, *Стари српски архив* 7 (2008), 195–203.

Михаљчић, Раде, „Два царства“, у *Историја српског народа*. Прва књига. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), уредник Сима Ђирковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1994²).

Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, приредио Ђорђе Трифуновић (Крушевац: Багдала, 1983).

Monumenta Serbica. Spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii edidit Franc Miklosich (Viennae: apud Gulielmum Braumüller, 1858).

Мошин, Владимир „Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша“, *Уметнички преглед*, 5 (1938), 136–137.

Невострујев, Капитон „Три хрисовуље у Хиландару“, *Гласник СУД*, књига VIII, свеска XXV старога реда (1869), 274–277.

Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah it.d u Hrvatskoj i Slavoniji, sabrao Ivan Kukuljević Sakcinski (Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije, 1891).

Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912).

Пантић, Мирослав „Дубровчанин Никола Бошковић и рашке старине“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 8 (1972), 229–261.

Петковић, Сретен, *Српска уметност у XVI и XVII веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 1995).

Пилиповић Н. Јелена „Језик наговештаја. Интертекстуално читање Туге за младенцем Угљешом“ *Књиженство*, 2 (2012). <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php> (преузето 24. 7. 2013).

Поповић, Мирослав, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, (Београд: Православни богословски факултет, 2010).

Пурковић, Ал. Миодраг, *Кћери кнеза Лазара. Историјска студија* (Београд: Пешић и синови, 1996).

Радојичић, Ђ. Sp. „Zla kob carice Mare“, *Glasnik saveza trezvene mladeži*, 8 (1927), 115–117.

Радојичић, Ђорђе Sp. „Реликвијар деспотице Барбаре“, *Зборник Народног музеја IV*, посвећен Вељку Петровићу, (1964), 339–343.

Радојичић, Никола, *Српски државни сабори у средњем веку* (Београд: Српска краљевска академија, 1940).

Радојичић, Светозар, „Сликарска школа из II половине XV века“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, 1 (1965), 69–103.

Спремић, Момчило, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба* (Београд: Српска књижевна задруга, 1994).

Спремић, Момчило, „Деспотица Јелена Бранковић-Бериславић“, *Глас САНУ*, Одељење историјских наука, 16 (2012).

Спремић, Момчило, „Црквене прилике у Зети у доба Никона Јерусалимца“, у *Никон Јерусалимац. Вријеме-личност-дјело*, приредио Јеромонах Јован (Ћулибрк) (Цетиње: Светигора, 2004).

Стојановић, Добрила, „Вез“, у *Историја примењене уметности код Срба*. I том. Средњовековна Србија, уредник Марија Бајаловић Хаџи-Пешић (Београд: Музеј примењених уметности, 1977).

Стојановић, Добрила, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века* (Београд: Музеј примењене уметности, 1959).

Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, I/1 (Београд-Ср. Карловци: Српска краљевска академија, 1929); књига I/1-2. Дубровник и суседи његови (Београд-Ср. Карловци 1929, 1934).

Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи и натписи*, I (Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1982); II (Београд, САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1983); књига III, (Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1984), (фотописко издање).

- Суботић, Гојко, „Икона василисе Јелене и основачи манастира Поганова“, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, XXV (1993), 25–40.
- Суботић, Гојко, „Манастир Светог Павла“, у *Казивања о Светој Гори* (Београд: Просвета, 1995).
- Татић-Ђурић, Мирјана, „Икона апостола Петра и Павла у Ватикану“, Зограф, 2 (1967), 11–16.
- Теодосије, *Житије Светога Саве*, приредио Димитрије Богдановић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988).
- Томин, Светлана, „Један вид женске стратегије. Четири примера из српске књижевности средњег века“, у *Књигољубиве жене српског средњег века* (Нови Сад: Академска књига, 2007), 130–147.
- Томин, Светлана „Ктиторке српског средњег века. Прилог познавању“, у *Мужаствене жене српског средњег века* (Нови Сад: Академска књига, 2011), 98–146.
- Томин, Светлана, „Личности средњег века. Царица Мара Бранковић“ у *Књигољубиве жене српског средњег века* (Нови Сад: Академска књига, 2007), 109–129.
- Томин, Светлана, „Покров за мошти светог Симеона Богопримца – питање дародавца“, у *Српска књижевност у доба деспотовине*, уредник Мирослав Пантић (Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 1998), 261–271.
- Томин, Светлана и Половина, Наташа, „Плаштаница из манастира Путна. Питање ауторства“, у *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности*, уредница Горана Раичевић, Нови Сад, 2013 (у штампи).
- Томић, Светозар, „Хилендарска завеса деспотице Еуфимије“, *Нова искра* X, бр. 5 (1911), 147–148.
- Тошић, Ђуро „Сандаљева удовица Јелена Хранић“, *Зборник радова Византолошког института* XLI (2004), 423–440.
- Ђоровић, Владимир, *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века* (Београд: Манастир Хиландар, 1985).
- Ђулибрк, Јован „Улога духовног очинства у васпитању по Никону Јерусалимцу“: 28. <http://www.rastko.rs/cms/files/books/46c44fed2d555.pdf>. (преузето 22. 7. 2013).

UDC
 930.85(497.11)"04/14"
 929-055.2(497.11)"04/14"
 Brief or introductory paper

Svetlana Tomin
 Faculty of Philosophy
 University of Novi Sad

Women's Contribution to Serbian Culture of the Middle Ages

The role of women in the medieval Serbia was indeed remarkable. They were engaged in cultural and spiritual activities and took active part in public affairs and political negotiations. They also appeared as female rulers and creators of literary works and took part in cultural events. Some of the women from the ruling and aristocratic families had books translated and transcribed for them, they ordered icons, had churches and monasteries built and oversaw their decoration. The field in which women excelled particularly in the Middle Ages was creative church embroidery. Many important embroidery pieces have been preserved as valuable art works created by women.

However, in spite of the obvious interest, a complete study about the women's role in different fields of creativity in the Middle Ages has not been written yet. This review, dedicated to listing of some of their activities, is conceived as a small contribution in this direction. It indicates the activity of the

most important medieval women: Queen Jelena of Anjou, Empress Jelena, Duchess Milica, Jephimia the Nun, Jelena Balšić, and Angelina Branković.

Keywords: Middle Ages in Serbia, female rulers, women writers, manuscripts